

حشمت موید

Shahram Ahadi
*New Persian Language and
 linguistics*
 A Selected Bibliography up to
 2001
 Orientalistik Bibliographien
 und Dokumentationen 17
 Harrassowitz Verlag 2002

شهرام احدی
 «زبان فارسی و زبان شناسی. کتابشناسی گزیده
 تا ۲۰۰۱»، سلسله کتابشناسیها و مجموعه های
 اسناد خاورشناسی، شماره ۱۷،
 چاپ بنگاه هاراسوویتز، ۲۰۰۲
 ۲۵۶ + ۳۲ صفحه

این کتاب که با احترام شایسته به استاد ایرج افشار تقدیم گشته، فهرستی ست از گزیده آثاری که به زبانهای فارسی و عربی و آلمانی و انگلیسی و فرانسوی و ایتالیایی و حیانا یکی دیگر از زبانهای اروپای غربی در ۳۱۳ سال گذشته (۱۶۸۸ تا ۲۰۰۱) نوشته شده است. موضوع آن منحصر به زبان فارسی یعنی زبان شناسی و واژه شناسی و تاریخ زبان و دستور زبان و خط و گاهی مقالات و نوشته هایی در موضوعات دیگری ست که به عقیده بنده با عنوان کتاب سازگار نیست و بعداً به آن اشاره خواهم کرد. آثاری نیز که درباره دری و تاجیکی و همچنین تلفظهای محلی ایران از قبیل طهرانی، اصفهانی و یزدی نوشته شده، در این کتاب فهرست شده است، ولی پژوهشهای مربوط به گویشها از قبیل گیلکی و بلوچی و آذری بیرون از حوزه این کتابشناسی محسوب گشته و فهرست نشده است (ص XIII).

مؤلف محترم در مقدمه کتاب توضیحات لازم را بیان کرده، از جمله از سه اثر مقدم بر کار خود که گامهای بلندی در این عرصه بوده اند یاد کرده است. آن سه اثر عبارتند از:

۱- کتابشناسی زبان و خط، از محمد گلین، چاپ مرکز اسناد فرهنگی آسیا برای یونسکو، طهران ۱۹۷۷.

۲- کتابشناسی ایران، جلد هفتم: زبان شناسی، تألیف دکتر ماهیارنوبی، طهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۹۸۷. این تألیف به قول دکتر نوبی ذیلی ست بر جلد دوم کتابشناسی ایران که فهرست مربوط به زبان و ادبیات فارسی بوده و در ۱۹۷۱ چاپ شده بوده است. بنا بر گفته آقای احدی، رساله ۵۰ صفحه ای دکتر نوبی فهرست مقالات و کتابهای مربوط به زبانها و لهجه های ایران باستان و فارسی میانه و فارسی نوین است، و کتابهای عمومی، گزیده های متون، فرهنگها، ریشه شناسی، دستور زبان، امثال، مطایبات، خوشنویسی و کتیبه ها را بر شمرده است (ص XIII).

۳- چکیده پایان نامه های زبانشناسی ۱۳۴۵ تا ۱۳۷۲، تألیف جواندل نرگس صومعه سرائی، چاپ کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، طهران ۱۳۷۳.

مؤلف، منابع فهرست خود را دو قسمت کرده اند: قسمت اول عبارت از ۲۶۳ مجله و دانشنامه است، متأسفانه بدون ذکر تاریخ آغاز و انجام یا مدت انتشار، که برای هر یک علامتی اختصاری وضع نموده اند، مثلاً BT برای بررسیهای تاریخی، و NAKI برای نامه انجمن کتابداران ایران... الخ. پس از این ۲۶۳ منبع، فهرست دیگری ست از ۶۶ رساله یا تک نگاری و نیز مجموعه های مقالات و جشن نامه ها. بدین قرار ۳۲۹ مأخذ برای فراهم آوردن این کتابشناسی از نظر مؤلف گذشته که البته کاری سنگین بوده، ولو آن که تکنولوژی غیبگوی کامپیوتر کار را آسان کرده است، یا آسانتر از روزگاری که محققان قدیم برای کسب اطلاعی شاید ناچیز از کتابی یا مجله ای یا کتابخانه ای می بایست ماهها تقلا و مکاتبه کنند و رنج انتظار و نگرانی را بر خود هموار نمایند. و اگر دقت و وجدان علمی قزوینی را داشتند، سالها.

اما اصل کتاب عبارت از ۲۹۰۰ مدخل یا عنوان است که ترتیب آنها نه برحسب موضوع است، نه تاریخ چاپ، نه کیفیت مدخل که آیا مقاله است یا کتاب، چاپ شده یا نشده، بلکه برحسب نام نویسنده است، البته به ترتیب الفبا. هر مدخل با نام نویسنده آغاز می شود، بعد تاریخ تألیف یا انتشار، بعد عنوان آن به هر زبان که هست، بعد ترجمه عنوان به انگلیسی اگر در اصل فارسی باشد، و سرانجام مأخذ و شماره صفحات.

پس از ضبط ۲۹۰۰ مدخل (ص ۱-۱۹۸)، کتاب با فهرستهای لازم و بسیار سودمند زیر به پایان می رسد:

۱- فهرست تاریخ مقالات و کتابها (ص ۲۰۲-۲۰۸) که نشان می دهد قدیمترین اثر مربوط به زبان فارسی در چه سالی و کجا و به چه زبان نوشته شده است و چگونه در سالها و دهه های بعد تدریجاً رو به افزایش نهاده است. برای نمونه نقل می کنم که نخستین اثر کتاب یا رساله ای بوده است به قلم تیم آنجلی (Tim Angelli) به ایتالیایی، به عنوان «مثلهای سودمند و پاکیزه (Virtuosi) در تازی و پارسی و ترکی، بیشتر به نظم. با شرح هر کدام به لاتینی و ایتالیایی»، چاپ پادوا، ۱۶۸۸ میلادی.

دومین اثر «دستور زبان فارسی» تألیف ویلیام جونز معروف انگلیسی ست که ۸۳ سال بعد (۱۷۷۱) در انگلیس چاپ شده، و کتاب سوم به آلمانی ست به نام «تاریخ عمومی زبانها و ادبیات خاور زمین با ذیلی درباره خط در مشرق»، تألیف ساموئل وال (Wahl)، لایپزیگ ۱۷۸۴.

نخستین بار که نام یک ایرانی (یا شاید مسلمان هندی) در این فهرست ظاهر می شود در سال ۱۸۴۱ است: میرزا محمد ابراهیم، مؤلف «دستور زبان فارسی با چند مکالمه» که به انگلیسی تألیف شده و در لندن به طبع رسیده است. همین کتاب دو سال بعد با افزایش مطالبی دیگر به آن چاپ شده، و هاینریش فلاشر - خاورشناس آلمانی - آن را به آلمانی ترجمه و در ۱۸۴۷ در لایپزیگ منتشر کرده است.

با گذشت سالها و بسط روابط سیاسی و فرهنگی، غربیان بیشتر به شرق رو آورده اند و پای ایرانیان به اروپا باز شده و در نتیجه شمار این کتابها افزایش یافته تا جایی که مجموع مقالات و رساله ها در این زمینه در ۱۹۸۳ به ۳۹ عنوان و ده سال بعد به ۱۳۰ عنوان رسیده است. با بسط معارف در ایران و تأسیس دانشگاهها و هزاران مدرسه و انتشار هزاران کتاب و ظهور میلیونها خواننده و صدها معلم و استاد و نویسنده طبعاً اکثریت نزدیک به تمام مؤلفان این آثار، لااقل در بعضی سالها، خود ایرانیان بوده اند و هستند. گاهی چندین صفحه کتاب را ورق می زنید و میان ۶۰-۷۰ نام مؤلف یک نام غیر ایرانی نمی یابید: شاید گراف نباشد اگر بگوییم که در میان مؤلفان این ۲۹۰۰ عنوان بیش از ۱۵۰ تا حداکثر ۲۰۰ نام غربی دیده نمی شود. رسیدگی دقیق به این موضوع کار دشواری نیست و یک دانشجوی باسواد می تواند با تورق این دوست صفحه در ظرف ۲-۳ ساعت رقم دقیق مؤلفان ایرانی و انگلیسی و آلمانی... را حساب کند و در یادداشتی کوتاه به خوانندگان این مقاله خبر بدهد.

با اطلاع ناچیزی که از محققان این رشته ها داشتم و مروری سریع به این نتیجه رسیدم که پرکارترین دانشمندان زبان شناسی فارسی و شاخه های آن به ترتیب عبارت بوده اند از: خسرو فرشیدورد ۶۹ عنوان؛ علی اشرف صادقی ۵۴ عنوان؛ استاد فقید خانلری ۴۸ عنوان؛ محمدرضا باطنی و لطف الله یار محمدی هر کدام ۳۱ عنوان؛ سپس کورش صفوی و پروین گنابادی و رضا زمردیان و دکتر جزایری فقید و سیمین کریمی و محسن ابوالقاسمی و رضا نیلی پور و مهشید مشیری و شاید ۳-۴ تن دیگر که هر کدام میان ۱۴ تا ۱۹ اثر، خواه کتاب یا مقاله... منتشر کرده اند. در میان غیر ایرانیان فقط ژیلبر لازار فرانسوی صاحب ۳۵ عنوان است و شمار نوشته های دو سه نفر دیگر حداکثر به ۱۶ عنوان می رسد.

۲- دومین فهرست درباره موضوع نوشته هاست که با دقت شایسته در ۴۰ صفحه (۲۰۸-۲۴۸) عرضه گشته است و خواننده با رجوع به آن می تواند به چند صد موضوع در عرصه های زبان شناسی و دستور زبان و تاریخ زبان و واژه شناسی و معنی شناسی و کاربرد کلمات و بسیار موضوعات دانستنی دیگر که جا به جا در این ۲۹۰۰ عنوان نهفته است

دسترسی بیابد. این فهرست مفیدترین بخش کتاب و در حقیقت کلید راهگشای آن است. فقط با مراجعه به این فهرست می توان دانست که مثلاً ۴۹ اثر، از هر نوع و اندازه، درباره «صفت» در زبان فارسی نوشته شده، یا ۹۴ اثر درباره «دری»، یا ۱۴۴ اثر در موضوع «رسم الخط» و مباحث فرعی آن از قبیل طرز نوشتن ادات، واژه های مرکب، اصلاح خط، تعلیم خوشنویسی... یا امثال در هفت پیکر نظامی و مثنوی مولانا و تاریخ بیهقی، زن...

۳- فهرست زبانهاست (ص ۲۴۸-۲۵۰) و ارتباط آنها با فارسی، و نشان می دهد که مثلاً مقاله بسیار مفصلی وجود دارد درباره واژه های فارسی و ترکی در زبان سواحلی، یا چهار نوشته درباره کُردی، یکی درباره بلوچی، ۳۶ مدخل درباره زبانهای اروپایی به طور کلی، و شماری بیشتر درباره هر کدام جداگانه.

۴- فهرست چهارم (ص ۲۵۰-۲۵۳) واژه هایی را نشان می دهد که درباره آنها مدخلی خاص هست مانند «از، با آنکه، فرو، دو دیگر، منتهی، زدن» الخ.

۵- در این فهرست آخرین (۲۵۳-۲۵۶) نام اشخاص و کتابهایی که جداگانه موضوع پژوهشی در مقاله یا کتابی بوده اند، از قبیل اسرار التوحید، البیرونی، فرهنگ آندراج، غزلیات حافظ، تفسیر طبری، زبان پاک... عرضه شده است.

آقای احدی با قید واژه selected (گزیده) در عنوان کتاب راه را بر نقد نویس تا حدی بسته اند که از کمبودها یاد نکند و زیاد مته به خشخاش نگذارد. معذک با موافقت ضمنی ایشان که مردی دانشگاهی هستند، چند نکته را، فقط چند نکته را معروض می دارم که شاید پُر بی ثمر نباشد.

بسیاری از نوشته های فهرست شده در این کتابشناسی درباره موضوعهایی است که در تعریف این کتاب نمی گنجد. از آن جمله یکی موضوع عروض است که از فنون مربوط به شعر است خواه فارسی یا عربی، خواه شعر رودکی یا نیما یوشیج. ولی آقای احدی کتاب فین تیس را که صرفاً در موضوع عروض در شعر کلاسیک فارسی است با چند فصل درباره عروض در شعر اردو، قراخانی و ترکی عثمانی (چاپ هاراسوویتز ۱۹۸۲)، در این کتابشناسی آورده اند (شماره ۲۵۸۳). اگر بنده اشتباه می کنم و عروض مربوط به زبان شناسی است نه شعر، یا محملی دیگر نقل عنوان مزبور را موجه می سازد، باید با احترام پرسید که پس چرا کتابها و مقاله های دیگر از قبیل وزن شعر فارسی از استاد خانلری و عروض حمیدی از مرحوم حمیدی شیرازی و بسیار عنوانهای دیگر را نیآورده اند؟ یا مثلاً هژده عنوان درباره غزلیات حافظ است. از جمله ده یا یان نامه که برای گرفتن درجه لیسانس ادبیات فارسی و موضوع آنها تجزیه و تحلیل چند غزل حافظ است که مربوط به ادبیات

می شود و ظاهراً ربطی به زبان شناسی ندارد، یا مقاله استاد فقید صادق کیا که درباره «کهنترین دستنویس لغت فرس اسدی طوسی» (شماره ۱۲۳۶) مربوط به نسخه شناسی است.

در فهرست پنجم گاهی اسامی و عنوانهایی دیده می شود که در متن کتاب یا به کلی وجود ندارد، یا اگر وجود دارد شماره هایی که داده شده، غلط است. مانند کتاب العین که باید در ذیل شماره ۲۸۴۷ لا اقل نامی از آن آمده باشد که نیامده است و بنده به این تصور که شاید یکی از شماره های ۲۸۷۴ / ۲۷۴۸ / ۲۷۸۴ / ۲۴۸۷ / ۲۴۷۸ / ۸۴۷ / ۸۷۴ / ۷۸۴ / ۷۴۸ / ۴۸۷ / ۴۷۸ / ۷۸ / ۸۷ / ۷ / ۸ ربطی مستقیم یا غیر مستقیم به کتاب العین داشته باشد، به تمام آنها نگاه کردم و نشانی از این اثر مفید نیافتم و عجب تر این که همین شماره مرموز ۲۸۴۷ در برابر اسم میرزا آقاخان کرمانی هم دیده می شود که از او هم ابدأ نشانی در ذیل آن ۱۵ شماره نیز که ردیف کردم وجود ندارد. حقیقت این است که کم کم به دستگاه جادویی کامپیوتر هم اعتقاد سست شد وقتی که همان تجربه رقم ۲۸۴۷ در مورد رقم ۱۲۸۱ که در فهرست برابر کیله و دمنه قید شده تکرار شد، چون تمام شماره های ۱۲۸۱ / ۱۲۱۸ / ۱۸۲۱ / ۱۸۱۲ / ۱۱۲۸ / ۱۱۸۲ / ۲۱۱۸ / ۲۱۸۱ / ۱۱۱ / ۱۸۱ / ۱۱۸ / ۸۱ / ۱۸ / ۸ و حتی شماره ۱ را هم دید زدم و اثری از کیله و دمنه در هیچ کدام نیافتم. البته بعید نیست که در متن یکی از این مقالات مطلبی راجع به کیله و دمنه و میرزا آقاخان و کتاب العین وجود داشته باشد و وظیفه من این است که تمام کتابها و مقالات مذکور در این ۴۰-۵۰ اثر را بخوانم و ندانسته به کامپیوتر بدین نشوم. این وظیفه را به خوانندگان واگذار می کنم که ممکن است روزی سر و کاری با میرزا آقاخان یا آن دو موضوع دیگر پیدا کنند.

ای کاش آقای احدی طرحی دیگر می ریختند که از آشفتگی و اشتباهات این کتابشناسی مبرّی باشد و مراجعه کنندگان را بیشتر و بهتر به کار آید. مثلاً مقاله ها را تماماً در یک بخش، کتابها را در بخشی دیگر، و پایان نامه ها یا هر نوع رساله دیگر را که هنوز به طبع نرسیده در بخشی دیگر فهرست می کردند. چه مانعی وجود داشت که ترتیب مقالات و کتابها بر حسب موضوع باشد نه به ترتیب الفبایی صدها نام مؤلفان که فقط معدودی از آنها شناخته شده هستند. درست است که فهرست موضوعی پایان کتاب که ذکر خیر آن گذشت، این حاجت را بر می آورد، ولی فایده آن فهرست آن قدر جامع و کامل و روشن نیست که با نوع فهرست موضوعی که مثلاً در فهرست مقالات فارسی استاد افشار عرضه گشته است برابری کند. کامپیوتر اگر به دانش و دانایی صاحب خود متکی نباشد، حتی «تیمور» را هم در فهرست جا می زند و شماره ۱۰۶۰ را در کنار آن می نهد که

مقاله ای ست به فرانسوی درباره «زبان دری در زمان تیمور» که در ۱۸۹۸ نوشته شده است. این هم ناگفته نماند که جای بسیاری از مقالات و کتابهای ارزنده در این کتاب خالی ست و «گزیده» بودن جبری مندرجات این کتابشناسی (که شاید ناشی از حدی باشد که ناشر بر مؤلف تحمیل کرده است)، فقد آن نوشته های پر ارزش را توجیه نمی کند. برای نمونه فقط به ذکر مقالات استاد بزرگ مرحوم پورداد در مجموعه های موسوم به فرهنگ ایران باستان و هرمزد نامه و آنها تا اکتفا می کنم و می گذرم.

بنده چیزی از غلطهای بسیار فراوان چاپی که مسؤولیت آن بر عهده ناشر است (؟) نگفتم و راستی را حیرت انگیز است که ناشری آلمانی با شهرت جهانی اثری با این همه غلط چاپی انتشار بدهد. این غلطها هم در تحریر انگلیسی کتاب دیده می شود، هم در متن عنوانها، هم در شماره گذاریها، هم به طور اصولی در اندکس های پایان کتاب.

بنده به همین اشاره بسنده می کنم و اگر مؤلف گرامی یا صاحب هاراسوویتز طالب باشند (یا خدای نخواستہ منکر!) می توانم صورتی از آنچه نادرست یافته ام حضورشان بفرستم. والسلام.

بخش زبانها و تمدنهای خاور نزدیک، دانشگاه شیکاگو

حبیب برجیان

عبدالحسین آذرنگ

از این سو و آن سو: دستچینی از نوشته ها،

تهران، انتشارات بیستون، ۱۳۷۹، صفحات: ۸+۲۰۰، بها ۹۰۰ تومان

عبدالحسین آذرنگ برای اهل مطالعه نامی آشناست. نوشته های او طیفی گسترده از موضوعها را در زمینه های آموزش و پرورش، کتاب و نشر، و اندیشه های فلسفی و اجتماعی در بر می گیرد. در دو دهه اخیر که به دانشنامه نویسی روی آورده، در غنای آثار مرجع فارسی منشأ اثر بوده است. آنچه آذرنگ را در میان همگان ممتاز می سازد این است که او نه تنها ایران را نیک می شناسد و با کلیه ابعاد تاریخ و فرهنگ میهنش انس و الفت دارد بلکه با مبانی تمدن امروز و سیر تحول آن آشناست. به عبارت دیگر فرهنگش ایرانی و اندیشه اش جهانی ست.

از این سو و آن سو دستچینی ست از دوازده مقاله درباره مباحثی از اندیشه های معاصر، فلسفه تکنولوژی و مدیریت، و فرهنگ و سیاستهای فرهنگی. از اینها هفت مقاله در جریان